NAVJYOT / Vol. XV / Issue – I ISSN 2277-8063

फुले, शाहू, आंबेडकरवादी विचार आणि सामाजिक न्यायाची चर्चा

निशिकांत सावंता वाघमारे संशोधक विद्यार्थी राज्यशास्त्र विभाग, शिवाजी विद्यापीठ कोल्हापूर
Email- nishi.6147@gmail.com

गोषवारा :

प्रस्तुत शोधनिबंध 'फुले-शाहू-आंबेडकरवादी विचार आणि सामाजिक न्यायाची चर्चा' या विषयाचा सखोल आढावा घेतो. भारतीय समाजव्यवस्थेतील हजारो वर्षांची जातीवर आधारित श्रेणीबद्ध विषमता आणि शोषण दूर करण्यासाठी महात्मा जोतिराव फुले, राजर्षी शाहू महाराज आणि डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांनी दिलेला वैचारिक आणि कृतीशील लढा हा आधुनिक भारताच्या सामाजिक न्यायाचा पाया आहे. या संशोधनाचा मुख्य उद्देश या महापुरुषांच्या विचारांतील सामाजिक न्यायाचे स्वरूप, व्याप्ती आणि त्यांचे परस्परसंबंध स्पष्ट करणे हा आहे. महात्मा फुले यांनी 'विद्येविना मती गेली' या सूत्राद्वारे शिक्षणाचे महत्त्व अधोरेखित करत सत्यशोधक चळवळीच्या माध्यमातून सामाजिक क्रांतीची मुहूर्तमेढ रोवली. राजर्षी शाहू महाराजांनी आरक्षणाचे क्रांतिकारी धोरण आणि वंचितांसाठी वसतिगृहे सुरू करून सामाजिक न्यायाला प्रशासकीय आणि राजकीय बळ दिले. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी या संपूर्ण संघर्ष प्रवासाला 'समता, स्वातंत्र्य आणि बंधुता' या मूल्यांवर आधारित भारतीय संविधानाच्या रूपाने एक शाश्वत कायदेशीर चौकट प्राप्त करून दिली.

प्रस्तुत शोधनिबंधात ऐतिहासिक, विश्लेषणात्मक आणि वर्णनात्मक संशोधन पद्धतीचा वापर करण्यात आला आहे. संशोधनाअंती असे निष्कर्ष निघतात की, या तिन्ही महापुरुषांचा विचार हा एकाच ध्येयाने प्रेरित असून तो मानवी प्रतिष्ठा आणि समतेचा पुरस्कार करतो. आजच्या जागतिकीकरणाच्या आणि वाढत्या सामाजिक विषमतेच्या काळात, ही विचारधारा केवळ वंचितांच्या मुक्तीसाठीच नव्हे, तर भारतीय लोकशाहीच्या बळकटीकरणासाठी आणि समताधिष्ठित समाज निर्मितीसाठी आजही अनिवार्य आहे.

महत्त्वाचे शब्द : सामाजिक न्याय, फुले, शाहू, आंबेडकर, समता, आरक्षण, भारतीय संविधान, मानवी हक्क.

प्रस्तावना :

भारतीय समाजव्यवस्थेचा इतिहास पाहिला असता सामाजिक विषमता, जातिव्यवस्था, अस्पृश्यता आणि अन्याय हि समाजाची रचना झालेली दिसून येते. शतकानुशतके काही समाजघटकांना शिक्षण, सत्ता, संपत्ती आणि प्रतिष्ठा यांपासून वंचित ठेवण्यात आले होते. अशा परिस्थितीत समाजात समता, स्वातंत्र्य आणि बंधुता या मूल्यांची स्थापना करण्यासाठी अनेक सामाजिक सुधारकांनी महत्त्वपूर्ण कार्य केले. या सामाजिक परिवर्तनाच्या प्रक्रियेत महात्मा ज्योतिराव फुले, राजर्षी शाहू महाराज आणि डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे विचार आणि कार्य अत्यंत मोलाचे ठरले. त्यांच्या विचारसरणीवर आधारित 'फुले, शाहू, आंबेडकरवादी' परंपरा ही भारतीय समाजातील सामाजिक न्यायाच्या लढ्याची एक प्रभावी विचारधारा म्हणून विकसित झाली आहे.

फुले, शाहू, आंबेडकरवादी विचारसरणी ही मूलत: सामाजिक समतेच्या तत्त्वांवर आधारित आहे. या विचारधारेचा केंद्रबिंदू म्हणजे समाजातील वंचित, शोषित आणि दुर्लक्षित घटकांना न्याय मिळवून देणे हा आहे. महात्मा ज्योतिराव फुले यांनी जातिव्यवस्थेच्या अन्यायकारक स्वरूपावर कठोर टीका करत शिक्षण, स्त्री-मुक्ती आणि शेतकरी-बहुजनांच्या हक्कांसाठी लढा दिला. त्यांनी समाजातील अज्ञान, अंधश्रद्धा आणि जातीय भेदभावाविरुद्ध जनजागृती करून सामाजिक समतेची बीजे रोवली. पुढे राजर्षी शाहू महाराजांनी त्यांच्या राज्यकारभारातून सामाजिक न्यायाची तत्त्वे प्रत्यक्षात उतरवली. शिक्षणाचा प्रसार, मागासवर्गीयांसाठी आरक्षण, अस्पृश्यता निवारण आणि सामाजिक समता यासाठी त्यांनी अनेक प्रगतिशील धोरणे राबवली.

यानंतर डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांनी सामाजिक न्यायाच्या संकल्पनेला व्यापक बौद्धिक आणि राजकीय अधिष्ठान दिले. त्यांनी जातिव्यवस्थेचे वैज्ञानिक विश्लेषण करून तिच्या निर्मूलनाची आवश्यकता अधोरेखित केली. भारतीय राज्यघटनेच्या माध्यमातून त्यांनी समता, स्वातंत्र्य आणि बंधुता या तत्त्वांना संस्थात्मक स्वरूप दिले. संविधानातील मूलभूत हक्क, सामाजिक न्यायाचे तत्त्व आणि आरक्षण व्यवस्था ही त्याच विचारसरणीची परिणाम मानला जातो. त्यामुळे फुले, शाहू, आंबेडकरवादी विचार ही केवळ एक सामाजिक चळवळ नसून ती भारतीय लोकशाहीच्या मूल्यांना बळकटी देणारी एक परिवर्तनवादी विचारधारा आहे.

संशोधन उद्दिष्टे :

१. फुले, शाहू, आंबेडकरवादी विचारसरणीची ऐतिहासिक पार्श्वभूमी व मूलभूत तत्त्वांचा अभ्यास करणे.
२. ज्योतिराव फुले, राजर्षी शाहू महाराज आणि डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांच्या सामाजिक न्यायविषयक विचारांचे विश्लेषण करणे.
३. भारतीय समाजातील जातीय विषमता, अस्पृश्यता आणि सामाजिक अन्याय दूर करण्यासाठी या विचारसरणीने दिलेल्या योगदानाचा अभ्यास करणे.
४. भारतीय राज्यघटना, शिक्षणव्यवस्था आणि सामाजिक चळवळींवर फुले, शाहू, आंबेडकरवादी विचारांचा झालेला प्रभाव समजून घेणे.
५. समकालीन भारतीय समाजात सामाजिक न्याय प्रस्थापित करण्यासाठी फुले, शाहू , आंबेडकरवादी विचारांची उपयुक्तता आणि महत्त्व स्पष्ट करणे.

१. सामाजिक न्याय : संकल्पना आणि अर्थ

'सामाजिक न्याय' ही एक व्यापक आणि परिवर्तनशील संकल्पना आहे. ढोबळमानाने, समाजातील प्रत्येक व्यक्तीला जात, धर्म, वंश, लिंग किंवा जन्मस्थान या आधारावर कोणताही भेदभाव न करता समान वागणूक मिळणे म्हणजे सामाजिक न्याय होय. परंपरेने न्याय हा केवळ न्यायालयीन किंवा कायदेशीर प्रक्रियेशी जोडला जात असे. मात्र, फुले, शाहू, आंबेडकरवादी विचारांनी न्यायाला सामाजिक परिमाण दिले. सामाजिक न्यायाचा अर्थ असा आहे की, समाजातील संसाधनांचे वाटप अशा प्रकारे व्हावे, ज्यामुळे केवळ मूठभर लोकांचे हित न साधता सर्वांत शेवटच्या माणसाला सन्मानाने जगता येईल. यात आर्थिक समता, राजकीय सहभाग आणि सामाजिक प्रतिष्ठा या तिन्ही बाबींचा समावेश होतो.

सामाजिक न्यायाची व्याख्या व तात्त्विक आधार

सामाजिक न्यायाची व्याख्या विविध विचारवंतांनी वेगवेगळ्या प्रकारे केली आहे. पाश्चात्य संदर्भात जॉन रॉल्स यांनी 'न्यायाचा सिद्धांत' मांडला, परंतु भारतीय संदर्भात त्याचा तात्त्विक आधार फुले, शाहू आंबेडकर यांच्या कार्यात सापडतो. फुले यांनी गुलामगिरी आणि शेतकऱ्याचा आसूड या ग्रंथांतून सामाजिक न्यायाचा पाया रचला. महात्मा फुले त्यांच्या मते, 'विद्येविना मती गेली...' या सूत्रात शिक्षणाद्वारे होणारा न्याय दडलेला आहे. ज्ञानावर सर्वांचा अधिकार असणे, हा सामाजिक न्यायाचा पहिला तात्त्विक आधार आहे. राजर्षी शाहू महाराजांनी २६ जुलै १९०२ रोजी कोल्हापूर संस्थानात मागासवर्गीयांना ५० टक्के आरक्षण जाहीर केले. हा सामाजिक न्यायाचा व्यावहारिक आणि प्रशासकीय आधार होता. वंचितांना सत्तेत वाटा देणे ही त्यांची न्यायाची व्याख्या होती. आंबेडकरांनी सामाजिक न्यायाला घटनात्मक स्वरूप दिले. बाबासाहेबांच्या मते, 'सामाजिक न्याय म्हणजे एक अशी समाजव्यवस्था जिथे व्यक्तीचे मूल्य तिच्या जातीवरून नव्हे, तर तिच्या माणुसकीवरून ठरते.' त्यांनी न्यायाचा आधार बुद्ध धम्मातील करुणा आणि प्रज्ञा यांवर आधारित ठेवला.

समता, स्वातंत्र्य आणि बंधुता या मूल्यांचा सामाजिक न्यायाशी संबंध

फ्रेंच राज्यक्रांतीने दिलेली समता, स्वातंत्र्य आणि बंधुता ही मूल्ये डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी भारतीय संविधानाच्या उद्देशिकेत समाविष्ट केली. मात्र, बाबासाहेबांनी स्पष्ट केले की ही मूल्ये त्यांनी फ्रेंच राज्यक्रांतीनतून नव्हे, तर तथागत बुद्धांच्या शिकवणीतून घेतली आहेत. सामाजिक न्यायाचा पहिला स्तंभ समता आहे. जोपर्यंत समाजात दर्जा आणि संधीची समानता नसेल, तोपर्यंत न्याय प्रस्थापित होऊ शकत नाही. केवळ कायद्यासमोर समानता असून चालत नाही, तर सामाजिक परिस्थितीतही समानता हवी. सामाजिक न्यायात स्वातंत्र्याचा अर्थ केवळ राजकीय स्वातंत्र्य नसून विचार, अभिव्यक्ती आणि धर्माचे स्वातंत्र्य असा आहे. व्यक्तीच्या विकासासाठी तिला बंधमुक्त करणे म्हणजेच न्याय होय. आंबेडकरांच्या मते, स्वातंत्र्य आणि समता तेव्हाच टिकू शकतात जेव्हा समाजात बंधुभाव असेल. बंधुता म्हणजे सर्व नागरिकांमध्ये असलेली एकतेची भावना होय. बंधुता नसेल तर कायदा समता प्रस्थापित करू शकत नाही. या तीन मूल्यांच्या त्रिकोणातच सामाजिक न्याय सुरक्षित राहतो.

भारतीय समाजातील सामाजिक न्यायाची गरज

भारतीय समाज हा हजारो वर्षांपासून जातिव्यवस्थेवर आधारित श्रेणीबद्ध विषमतेमध्ये विभागलेला होता. या पार्श्वभूमीवर सामाजिक न्यायाची गरज खालील कारणांसाठी महत्त्वाची ठरते. भारतीय समाजात जन्मावरून व्यक्तीचे स्थान ठरत असे. या अन्यायी प्रथेला छेद देऊन मानवी प्रतिष्ठा प्रस्थापित करण्यासाठी सामाजिक न्याय आवश्यक आहे. दलित,

आदिवासी, इतर मागासवर्गीय आणि स्त्रिया या घटकांना शिक्षणापासून आणि मालमत्तेपासून वंचित ठेवले गेले. हा ऐतिहासिक अन्याय भरून काढण्यासाठी विशेष सवलती किंवा आरक्षणाची गरज निर्माण झाली. स्त्रियांना दुय्यम स्थान दिले गेले होते. फुले आणि आंबेडकरांनी स्त्री-पुरुषांच्या समान अधिकारांची मांडणी केली, जी सामाजिक न्यायाचा अविभाज्य भाग आहे. मूठभर लोकांच्या हाती सत्ता आणि संपत्ती राहू नये, तर ती सर्वहारा वर्गापर्यंत पोहोचावी यासाठी सामाजिक न्यायाची गरज आहे.

आधुनिक लोकशाही व्यवस्थेत सामाजिक न्यायाचे महत्त्व

लोकशाही म्हणजे केवळ निवडणुका किंवा मतदान नव्हे, तर ती जगण्याची एक पद्धत आहे. आधुनिक काळात सामाजिक न्यायाचे महत्त्व खालील मुद्द्यांवरून स्पष्ट होते. कोणताही देश तेव्हाच प्रगत होऊ शकतो जेव्हा समाजातील शेवटचा घटक मुख्य प्रवाहात येईल. सबका साथ, सबका विकास हे तत्त्व सामाजिक न्यायाशिवाय पूर्ण होऊ शकत नाही. भारताचे संविधान हे सामाजिक क्रांतीचे लेखी पुरावा आहे. संविधानातील मार्गदर्शक तत्त्वे आणि मूलभूत अधिकार हे सामाजिक न्याय प्रस्थापित करण्याचे साधन आहेत. लोकशाही टिकवण्यासाठी ही संविधानिक नैतिकता जपणे गरजेचे आहे. आजच्या जागतिकीकरणाच्या युगात गरीब आणि श्रीमंत यांमधील दरी वाढत आहे. अशा वेळी दुर्बल घटकांच्या मानवी हक्कांचे संरक्षण करण्यासाठी सामाजिक न्याय हा एक संरक्षक कवच म्हणून कार्य करतो. समाजात जेव्हा अन्याय आणि विषमता वाढते, तेव्हा असंतोष निर्माण होतो. सामाजिक न्याय समाजात बंधुभाव आणि शांतता निर्माण करण्यास मदत करतो, जी लोकशाहीच्या स्थिरतेसाठी आवश्यक आहे.

महात्मा फुले यांनी ज्ञानाची दारे उघडली, शाहू महाराजांनी सत्तेची दारे उघडली आणि डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी संविधानाच्या माध्यमातून हक्कांची दारे उघडली. या तिघांच्या विचारांचा केंद्रबिंदू माणूस आणि त्याचा सन्मान हाच होता. सामाजिक न्याय ही केवळ एक राजकीय संकल्पना नसून ती मानवी संस्कृतीच्या विकासाची सर्वोच्च पायरी आहे. आजच्या आधुनिक आणि गुंतागुंतीच्या जगातही फुले, शाहू, आंबेडकरवादी विचारांची प्रासंगिकता कमी झालेली नाही, उलट ती अधिक प्रकर्षाने जाणवत आहे. या विचारांवर आधारित समाज निर्माण करणे, हेच खऱ्या अर्थाने सामाजिक न्यायाचे उद्दिष्ट असेल.

२. ज्योतिराव फुले यांचे सामाजिक न्यायाविषयी विचार

महात्मा फुले यांच्या मते, सामाजिक न्याय म्हणजे केवळ कायद्याने दिलेली समानता नव्हे, तर मानवाला लाभलेली जन्मजात प्रतिष्ठा होय. त्यांनी ईश्वर या शब्दाऐवजी निर्मिक हा शब्द वापरला आणि असे मानले की, निर्मिकाने सर्व मानवांना समान निर्माण केले आहे. थॉमस पेन यांच्या 'राइट्स ऑफ मॅन' या पुस्तकाचा त्यांच्यावर मोठा प्रभाव होता. त्यांनी मानवी हक्कांना नैसर्गिक हक्क मानले. जो समाजातील दुर्बल घटकांचे शोषण करतो, तो अन्यायी आहे आणि त्या अन्यायाविरुद्ध उभे राहणे हाच सामाजिक न्याय आहे, अशी त्यांची धारणा होती. जात, धर्म आणि पंथ या पलीकडे जाऊन संपूर्ण जग हे एक कुटुंब आहे, हा विचार त्यांनी 'सार्वजनिक सत्यधर्म' पुस्तकात मांडला.

ब्राह्मणवादी सामाजिक रचनेवर फुले यांची टीका

महात्मा फुले यांनी भारतीय समाजातील विषमतेचे मूळ ब्राह्मणवादी सामाजिक रचनेत शोधले. त्यांनी गुलामगिरी (१८७३) या ग्रंथातून या रचनेचे विदारक वास्तव मांडले. फुले यांच्या मते, ब्राह्मणशाहीने धर्माच्या आणि श्रुति-स्मृतींच्या आधारे बहुजन समाजाला मानसिक गुलामगिरीत जखडून ठेवले आहे. त्यांनी पुराणकथांमधील अवतार संकल्पनेची तार्किक चिकित्सा करून ती उच्चवर्णीय वर्चस्व टिकवण्यासाठी कशी वापरली गेली, हे स्पष्ट केले. पूजा-अर्चा आणि संस्कारांमधील पुरोहितांची मध्यस्थी त्यांनी नाकारली. भट-कुलकर्णी हे शेतकरी आणि कष्टकऱ्यांची कशी लूट करतात, याचे वर्णन त्यांनी अत्यंत धारदार भाषेत केले. चातुर्वर्ण्य व्यवस्थेने समाजाचे जे तुकडे केले आहेत, त्यातून केवळ उच्चवर्णीयांचे हित जोपासले जाते आणि बहुजनांचे नुकसान होते, अशी त्यांची स्पष्ट भूमिका होती.

स्त्री शिक्षण आणि शूद्र-अतिशूद्र शिक्षणासाठी केलेले कार्य

फुले यांच्या सामाजिक न्यायाच्या लढ्यातील 'शिक्षण' हे सर्वात प्रभावी शस्त्र होते. त्यांनी मांडलेले प्रसिद्ध सूत्र आजही मार्गदर्शक आहे. 'विद्येविना मती गेली, मतीविना नीती गेली, नीतीविना गती गेली, गतीविना वित्त गेले, वित्ताविना शूद्र खचले, इतके अनर्थ एका अविद्येने केले!' १८४८ मध्ये पुण्याच्या भिडेवाड्यात त्यांनी मुलींची पहिली शाळा सुरू केली. समाजाचा प्रचंड विरोध सहन करून त्यांनी आपली पत्नी सावित्रीबाई फुले यांना शिक्षित केले आणि देशातील पहिली

महिला शिक्षिका बनवले. शिक्षणाची दारे केवळ उच्चवर्णीयांसाठीच उघडी होती. फुले यांनी ती शूद्र आणि अतिशूद्रांसाठी उघडून शिक्षणाची मक्तेदारी मोडून काढली. शिक्षणाकडे ते तिसरा डोळा म्हणून बघत असत, जो माणसाला स्वत:च्या गुलामगिरीची जाणीव करून देतो आणि मुक्तीचा मार्ग दाखवतो.

सत्यशोधक समाजाची स्थापना आणि उद्दिष्टे

२४ सप्टेंबर १८७३ रोजी महात्मा फुले यांनी सत्यशोधक समाजाची स्थापना केली. सामाजिक न्यायाची चळवळ संघटित करण्यासाठी ही एक महत्त्वाची ऐतिहासिक घटना होती. माणसाला धार्मिक आणि मानसिक गुलामगिरीतून मुक्त करणे. पुरोहितांच्या मध्यस्थीशिवाय ईश्वराची भक्ती करणे. सर्व जाती-धर्माच्या लोकांना एकत्र आणून त्यांच्यात बंधुभाव निर्माण करणे. सर्वसाक्षी जगत्पती, त्याला नकोच मध्यस्ती: हे सत्यशोधक समाजाचे ब्रीदवाक्य होते. त्यांनी विवाह विधीत ब्राह्मण पुरोहितांना डावलून साध्या पद्धतीने आणि स्वत:च्या भाषेत मंगलाष्टके म्हणण्याची पद्धत रूढ केली. यामुळे बहुजनांची आर्थिक लूट थांबली आणि त्यांच्यात आत्मविश्वास निर्माण झाला.

शेतकरी, बहुजन आणि स्त्रियांच्या मुक्तीसाठी फुले यांचे विचार

फुले यांनी केवळ सामाजिकच नव्हे, तर आर्थिक आणि कौटुंबिक न्यायाचाही पुरस्कार केला. शेतकऱ्याचा आसूड या ग्रंथात त्यांनी शेतकऱ्यांच्या दुरवस्थेचे चित्रण केले. अज्ञान, कर्जबाजारीपणा आणि सरकारी अधिकाऱ्यांकडून होणारे शोषण यावर त्यांनी प्रहार केला. त्यांनी सिंचन, खते आणि आधुनिक शेती तंत्राचा आग्रह धरला. स्त्रियांना गुलामीतून मुक्त करण्यासाठी त्यांनी केवळ शिक्षणच दिले नाही, तर विधवा विवाहास प्रोत्साहन दिले. बालहत्या प्रतिबंधक गृह स्थापन करून त्यांनी अनौरस संततीला आणि पीडित महिलांना आश्रय दिला. स्वत:च्या घरात हौद अस्पृश्यांसाठी खुला करून त्यांनी अस्पृश्यता निवारणाचे पहिले मोठे पाऊल उचलले. त्यांनी मराठा, कुणबी, माळी, साळी आणि इतर कष्टकरी जातींना 'बहुजन' या एकाच छत्राखाली आणण्याचे काम केले.

३. राजर्षी शाहू महाराज यांचे सामाजिक न्यायासाठी योगदान

शाहू महाराजांचा सामाजिक न्यायाचा दृष्टिकोन हा सर्वसमावेशक होता. त्यांनी केवळ एका जातीचा विचार न करता समाजातील सर्वच शोषित, पीडित आणि वंचित घटकांना मुख्य प्रवाहात आणण्यासाठी प्रयत्न केले. तत्कालीन कोल्हापूर संस्थानाच्या प्रशासनावर एका विशिष्ट वर्गाचे वर्चस्व होते. हे वर्चस्व मोडून काढून बहुजन समाजाला प्रशासनात स्थान देणे, हा त्यांच्या सामाजिक न्यायाचा मुख्य गाभा होता. वेदोक्त प्रकरणानंतर महाराजांच्या लक्षात आले की, जोपर्यंत जातिव्यवस्था मुळासकट उखडली जात नाही, तोपर्यंत सामाजिक समता येणार नाही. त्यामुळे त्यांनी आपले संपूर्ण आयुष्य जातिनिर्मूलन आणि समता यांसाठी समर्पित केले.

शिक्षणाच्या प्रसारासाठी केलेली धोरणे

महात्मा फुले यांच्या 'विद्येविना मती गेली...' या सूत्राचा शाहू महाराजांवर मोठा प्रभाव होता. बहुजन समाजाच्या उद्धारासाठी शिक्षण हेच एकमेव साधन आहे, हे ओळखून त्यांनी क्रांतिकारी पावले उचलली. ३० सप्टेंबर १९१७ रोजी शाहू महाराजांनी कोल्हापूर संस्थानात 'सक्तीच्या मोफत प्राथमिक शिक्षणाचा कायदा' जाहीर केला. असा कायदा करणारे ते भारतातील पहिले राजा होते. ग्रामीण भागातील आणि बहुजन समाजातील मुले शहरात येऊन शिकू शकत नव्हती. ही अडचण दूर करण्यासाठी त्यांनी कोल्हापुरात विविध जाती-धर्माच्या मुलांसाठी स्वतंत्र वसतिगृहे बांधली. मराठा, जैन, लिंगायत, मुस्लिम, सुतार, नाभिक आणि अस्पृश्य समाजातील मुलांसाठी त्यांनी ही दारे उघडली. यामुळे शिक्षणाचे सार्वत्रिकीकरण झाले. त्यांनी मुलींच्या शिक्षणासाठी विशेष शिष्यवृत्ती सुरू केली आणि स्त्रियांना शिक्षित करण्यासाठी प्रोत्साहन दिले.

मागासवर्गीयांसाठी आरक्षणाची सुरुवात

भारतीय सामाजिक न्यायाच्या इतिहासातील सर्वात महत्त्वाचा टप्पा म्हणजे शाहू महाराजांनी जाहीर केलेले आरक्षणाचे धोरण होय. शाहू महाराजांनी २६ जुलै १९०२ रोजी कोल्हापूर संस्थानात मागासवर्गीयांसाठी ५० टक्के आरक्षण जाहीर केले. हे भारतातील पहिले आरक्षण होते. जेव्हा उच्चवर्णीयांनी या आरक्षणाला विरोध केला, तेव्हा महाराजांनी एक प्रसिद्ध उदाहरण दिले. ते म्हणाले, 'चांगल्या घोड्यांना आणि अशक्त घोड्यांना एकाच शर्यतीत धावायला लावणे हा न्याय नव्हे; अशक्त घोड्यांना आधी खुराक देऊन समर्थ करणे, हाच खरा न्याय आहे.' या धोरणामुळे प्रशासनातील एकाधिकारशाही मोडीत निघाली आणि बहुजन समाजाला प्रशासकीय प्रक्रियेत सहभाग घेण्याची संधी मिळाली.

अस्पृश्यता निर्मूलनासाठी घेतलेले निर्णय

शाहू महाराजांनी अस्पृश्यता हा मानवतेला लागलेला कलंक मानला आणि ती नष्ट करण्यासाठी धाडसी निर्णय घेतले. १९१९ मध्ये त्यांनी सरकारी हुकूम काढून अस्पृश्यांसाठीच्या स्वतंत्र शाळा बंद केल्या आणि त्यांना सर्वसाधारण शाळांमध्ये प्रवेश देण्याचे आदेश दिले. जर एखाद्या शाळेत अस्पृश्य मुलाला प्रवेश नाकारला, तर त्या शाळेची ग्रँट बंद केली जाईल, असा कडक इशारा त्यांनी दिला. १९२० माणगाव परिषदेत महाराजांनी डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांची ओळख करून देताना म्हटले होते, तुम्हाला तुमचा नेता (डॉ. आंबेडकर) मिळाला आहे, ते केवळ तुमचेच नव्हे तर संपूर्ण भारताचे नेते होतील. विहिरी, पाणवठे, धर्मशाळा आणि दवाखाने अस्पृश्यांसाठी खुले करण्याचे कायदेशीर आदेश त्यांनी दिले. अस्पृश्यांना नोकऱ्यांमध्ये प्राधान्य देऊन त्यांनी त्यांची आर्थिक स्थिती सुधारण्याचा प्रयत्न केला.

सामाजिक समतेसाठी राज्यकारभारातील सुधारणा

महाराजांनी केवळ सामाजिकच नव्हे, तर कायदेशीर पातळीवरही अनेक सुधारणा केल्या ज्यामुळे समतेचा मार्ग सुकर झाला. अस्पृश्यांना गुलामगिरीत जखडून ठेवणाऱ्या 'महार वतन' पद्धतीचा त्यांनी अंत केला. (१९१८). बलुतेदारी पद्धत मोडून त्यांनी कष्टकऱ्यांना सन्मानाने जगण्याचे साधन उपलब्ध करून दिले. त्यांनी विधवा विवाहास कायदेशीर मान्यता देणारा कायदा (१९१७) केला. तसेच 'आंतरजातीय विवाह' कायदा (१९१९) संमत करून जातीच्या भिंती पाडण्याचे काम केले. स्त्रियांना क्रूर 'वागणूक' देणाऱ्या प्रथांविरुद्ध त्यांनी कडक कायदे केले. त्यांनी गंगाराम कांबळे या दलित व्यक्तीला हॉटेल काढून दिले आणि स्वत: तिथे जाऊन चहा पिला, जेणेकरून समाजातील अस्पृश्यतेची भीती नष्ट होईल.

४. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांची सामाजिक न्यायाची संकल्पना

डॉ. आंबेडकरांच्या मते, सामाजिक न्याय म्हणजे अशी समाजव्यवस्था जिथे प्रत्येक व्यक्तीला सन्मानाने जगण्याची संधी मिळते आणि जिथे कोणाचेही शोषण होत नाही. त्यांच्यासाठी न्याय हा मानवी प्रतिष्ठा या मूल्यावर आधारित होता. ज्या समाजात माणसाला त्याच्या जन्मावरून नव्हे तर त्याच्या गुणांवरून ओळखले जाते, तोच समाज न्याय्य आहे. सामाजिक न्याय हा सामाजिक, आर्थिक आणि राजकीय अशा तिन्ही स्तरांवर असावा, अशी त्यांची आग्रही भूमिका होती. केवळ राजकीय लोकशाही (मतदानाचा अधिकार) पुरेशी नाही, तर ती सामाजिक आणि आर्थिक लोकशाहीत रूपांतरित व्हायला हवी, असे त्यांनी संविधानाच्या शेवटच्या भाषणात स्पष्ट केले होते.

जातिव्यवस्थेचे विश्लेषण आणि तिच्या निर्मूलनाची भूमिका

डॉ. आंबेडकरांनी जातिव्यवस्थेचे केलेले वैज्ञानिक आणि समाजशास्त्रीय विश्लेषण त्यांच्या जातिभेदाचे निर्मूलन या ग्रंथात दिसून येते. त्यांनी स्पष्ट केले की, जातिव्यवस्था ही केवळ श्रमाची विभागणी नसून ती श्रमिकांची विभागणी आहे. ही व्यवस्था माणसाला त्याच्या आवडीनुसार काम निवडण्यापासून रोखते, ज्यामुळे आर्थिक प्रगती खुंटते. भारतीय समाजात विषमता केवळ वर-खाली अशा स्वरूपात नाही, तर ती एकावर एक असलेल्या स्तरांसारखी आहे. यामुळे शोषित वर्गामध्येही एकी होत नाही. जोपर्यंत जातिव्यवस्था नष्ट होत नाही, तोपर्यंत सामाजिक न्याय प्रस्थापित होऊ शकत नाही. आंतरजातीय विवाह आणि रोटी-बेटी व्यवहार हे त्यांनी जातिनिर्मूलनाचे महत्त्वाचे उपाय मानले.

समता, स्वातंत्र्य आणि बंधुता यांचे महत्त्व

डॉ. बाबासाहेबांनी भारतीय संविधानाच्या उद्देशिकेत समता, स्वातंत्र्य आणि बंधुता या तीन मूल्यांना सर्वोच्च स्थान दिले. बाबासाहेब म्हणायचे की, समता, स्वातंत्र्य आणि बंधुता हे एकमेकांपासून वेगळे करता येत नाहीत. समतेशिवाय स्वातंत्र्य म्हणजे थोड्या लोकांची सत्ता होईल आणि स्वातंत्र्याशिवाय समता म्हणजे वैयक्तिक पुढाकाराचा अंत होईल. कायद्याने समता आणता येईल, पण जोपर्यंत लोकांच्या मनात एकमेकांबद्दल बंधुभाव निर्माण होत नाही, तोपर्यंत लोकशाही टिकणार नाही. ही मूल्ये त्यांनी फ्रेंच राज्यक्रांतीतून नव्हे, तर तथागत बुद्धांच्या धम्मातून घेतली होती.

भारतीय राज्यघटनेद्वारे सामाजिक न्यायाची अंमलबजावणी

भारतीय संविधान हे सामाजिक न्यायाचे सर्वात मोठा लेखी पुरावा आहे. डॉ. आंबेडकरांनी मसुदा समितीचे अध्यक्ष म्हणून सामाजिक न्यायाला घटनात्मक कवच दिले. कलम १४ ते १८ (समतेचा अधिकार) कायद्यासमोर सर्व समान आहेत आणि कोणत्याही प्रकारचा भेदभाव प्रतिबंधित आहे. कलम १७ (अस्पृश्यता निवारण) अस्पृश्यता पाळणे हा कायद्याने गुन्हा ठरवून हजारो वर्षांची अनिष्ट प्रथा संपुष्टात आणली. आरक्षणाचे धोरण (कलम १५(४) आणि १६(४) ऐतिहासिक अन्यायाचे परिमार्जन करण्यासाठी शिक्षण आणि नोकऱ्यांमध्ये अनुसूचित जाती, जमाती आणि

मागासवर्गीयांना विशेष संधी (आरक्षण) देण्याची तरतूद केली. मार्गदर्शक तत्त्वे राज्याने सामाजिक आणि आर्थिक न्याय प्रस्थापित करण्यासाठी धोरणे आखावीत, असे निर्देश संविधानाने दिले आहेत.

दलित, श्रमिक आणि वंचित समाजासाठी आंबेडकरांचे कार्य

डॉ. बाबासाहेबांचे कार्य केवळ लेखनापुरते मर्यादित नव्हते, तर त्यांनी प्रत्यक्ष रस्त्यावर उतरून लढा दिला. चवदार तळ्याचा सत्याग्रह हा केवळ पाण्यासाठी नव्हता, तर तो मानवी हक्कांसाठी आणि समतेसाठी होता. काळाराम मंदिर सत्याग्रह दलितांना धर्मात समान स्थान मिळवण्यासाठी त्यांनी हा लढा दिला. भारताचे मजूर मंत्री म्हणून त्यांनी मजुरांसाठी ८ तास कामाची वेळ, महागाई भत्ता, विमा आणि प्रसूती रजा यांसारखे क्रांतिकारी कायदे केले. हिंदू कोड बिल स्त्रियांना मालमत्तेत अधिकार, घटस्फोटाचा अधिकार आणि समान हक्क मिळावेत यासाठी त्यांनी हिंदू कोड बिल मांडले. त्यासाठी त्यांनी आपल्या मंत्रीपदाचा राजीनामाही दिला.

५. समकालीन भारत आणि फुले, शाहू, आंबेडकरवादी विचारांची प्रासंगिकता

महात्मा फुले, राजर्षी शाहू महाराज आणि डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांनी मांडलेले विचार हे केवळ ऐतिहासिक लिखाण नसून ते आधुनिक भारताच्या जडणघडणीचे मार्गदर्शक तत्त्वे आहेत. २१ व्या शतकात भारत जेव्हा जागतिक महासत्ता बनण्याचे स्वप्न पाहत आहे, तेव्हा अंतर्गत सामाजिक विषमता आणि जाती अजूनही एक मोठे आव्हान म्हणून उभ्या आहेत. या पार्श्वभूमीवर, 'फुले, शाहू, आंबेडकर' यांनी सामाजिक न्याय प्रस्थापित करण्यासाठी आजही तितकीच महत्वपूर्ण ठरते.

आजच्या समाजातील जातीय आणि सामाजिक विषमता

स्वातंत्र्यानंतर ७५ वर्षांहून अधिक काळ लोटला असला, तरी भारतीय समाजात जातीयतेचे स्वरूप बदलले आहे, पण ती नष्ट झालेली नाही. शहरांमध्ये जात प्रत्यक्ष दिसत नसली तरी ती आडनावांतून, लग्नाच्या जाहिरातींतून आणि निवासी वस्त्यांच्या निवडीतून प्रकर्षाने जाणवते. उच्च शिक्षणाच्या संस्थांमध्ये होणारे भेदभाव आणि विद्यार्थ्यांच्या आत्महत्या हे सामाजिक विषमतेचे जळजळीत वास्तव आहे. आजही संपत्तीचे आणि संसाधनांचे केंद्रीकरण विशिष्ट वर्गाच्या हातात आहे. दलित, आदिवासी आणि मागासवर्गीय समाजातील मोठा हिस्सा आजही गरिबी आणि असंघटित मजुरीमध्ये अडकलेला आहे. तंत्रज्ञानाच्या युगात ज्यांच्याकडे संसाधने आहेत ते पुढे जात आहेत, तर वंचित समाज या स्पर्धेत मागे पडत आहे, ज्यामुळे एक नवीन प्रकारची विषमता निर्माण होत आहे.

समकालीन समाजातील फुले, शाहू, आंबेडकरवादी विचारांची उपयुक्तता

या महापुरुषांचे विचार आजही कोणत्याही आधुनिक सिद्धांतापेक्षा अधिक प्रभावी आहेत. आजही 'राईट टू एज्युकेशन' च्या प्रभावी अंमलबजावणीसाठी फुले यांचा शैक्षणिक विचार गरजेचा आहे. केवळ साक्षरता नव्हे, तर चिकित्सक बुद्धी देणारे शिक्षण ही आजची गरज आहे. खाजगीकरणामुळे सरकारी नोकऱ्या कमी होत असताना, बहुजन समाजाचे प्रतिनिधित्व कसे टिकवायचे, यासाठी शाहू महाराजांच्या आरक्षण धोरणाची पुनर्मांडणी करणे आवश्यक आहे. समाजात वाढणारी धार्मिक कट्टरता आणि असहिष्णुता रोखण्यासाठी डॉ. आंबेडकरांनी सांगितलेली संवैधानिक नैतिकता हाच एकमेव उपाय आहे.

सामाजिक न्यायासाठी धोरणे आणि कायदे

भारतीय राज्यघटनेने सामाजिक न्याय प्रस्थापित करण्यासाठी अनेक कायदेशीर तरतुदी केल्या आहेत, ज्यांचे मूळ या विचारधारेत आहे. ॲट्रॉसिटी कायदा दलितांवरील अन्यायाला वाचा फोडण्यासाठी आणि त्यांना कायदेशीर संरक्षण देण्यासाठी हा कायदा अत्यंत महत्त्वाचा आहे. मंडल आयोग आणि ओबीसी आरक्षण शाहू महाराजांनी सुरू केलेल्या आरक्षणाच्या धोरणाचा विस्तार करत बी. पी. मंडल आयोगाच्या माध्यमातून इतर मागासवर्गीयांना मुख्य प्रवाहात आणले गेले. महिला कायदे कौटुंबिक हिंसाचार विरोधी कायदा, कामाच्या ठिकाणी होणाऱ्या छळाविरोधी कायदा आणि संपत्तीतील समान अधिकार हे फुले, आंबेडकरांच्या स्त्री-मुक्तीच्या विचारांचे परिणाम आहेत.

सामाजिक परिवर्तनासाठी या विचारधारेचे महत्त्व

फुले, शाहू, आंबेडकरवादी विचारधारा ही केवळ राजकीय विचारधारा नसून ती सांस्कृतिक आणि मानसिक परिवर्तनाची चळवळ आहे. आत्मसन्मानाची जाणीव या विचाराने वंचितांना भिक्षुकी नव्हे तर हक्कदार बनवले आहे. आपल्या हक्कांसाठी संघटित होऊन लोकशाही मार्गाने लढा देण्याची प्रेरणा ही विचारधारा देते. अंधश्रद्धा निर्मूलन विज्ञानावर

आधारित दृष्टिकोन आणि तर्कशुद्ध विचारसरणीचा प्रसार करून समाजाला मानसिक गुलामीतून मुक्त करण्याचे काम ही विचारधारा आजही करत आहे. समावेशकता ही विचारधारा केवळ दलितांपुरती मर्यादित नाही, तर ती आदिवासी, भटके-विमुक्त, अल्पसंख्याक आणि स्त्रिया अशा सर्वच शोषित घटकांसाठी मुक्तीचा जाहीरनामा आहे.

समताधिष्ठित समाजनिर्मितीसाठी मार्गदर्शन

भविष्यात एक न्याय्य आणि समतावादी समाज निर्माण करण्यासाठी आंतरजातीय विवाहांना प्रोत्साहन देणे आणि जातीवर आधारित उच्च-नीचतेची भावना मनातल्या मनात नष्ट करणे ही खरी समाजसेवा ठरेल. केवळ राजकीय समानता असून चालणार नाही, तर संपत्तीचे समान वाटप आणि सर्वांना रोजगाराची संधी मिळणे आवश्यक आहे. डॉ. आंबेडकरांनी ज्या बंधुभावाचा आग्रह धरला, तो समाजात रुजवण्यासाठी प्रयत्न करणे. एकमेकांच्या सुख-दुःखात सहभागी होणारा ‘भारतीय’ समाज घडवणे हेच आमचे ध्येय असावे.

निष्कर्ष :

‘फुले, शाहू, आंबेडकरवादी विचार आणि सामाजिक न्यायाची चर्चा’ या शोधनिबंधाचा मागोवा घेतला असता असे स्पष्ट होते की, ही विचारधारा भारतीय समाजमनाचा आणि लोकशाहीचा खऱ्या अर्थाने कणा आहे. सामाजिक न्यायाच्या जागतिक चर्चेत फुले, शाहू, आंबेडकरवादी विचारांचे स्थान अत्यंत अढळ आणि पायाभूत आहे. पाश्चात्य जगातील न्यायाच्या संकल्पना अनेकदा केवळ कायदेशीर चौकटीत अडकलेल्या दिसतात, परंतु या भारतीय समाजसुधारकांनी न्यायाला मानवी प्रतिष्ठा आणि सामाजिक समतेशी जोडले. महात्मा फुले यांनी ज्ञानाच्या माध्यमातून गुलामगिरीचे बंधन तोडण्याचे जे आवाहन केले, तो सामाजिक न्यायाचा आरंभबिंदू होता. राजर्षी शाहू महाराजांनी प्रशासकीय सत्तेचा वापर करून आरक्षणासारखी क्रांतिकारी धोरणे राबवून न्यायाला व्यावहारिक स्वरूप दिले, तर डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी या संपूर्ण संघर्ष प्रवासाला भारतीय संविधानाच्या रूपाने एक वैश्विक आणि कायदेशीर अधिष्ठान प्राप्त करून दिले. त्यामुळे, सामाजिक न्यायाची कोणतीही चर्चा या तीन महापुरुषांच्या योगदानाशिवाय पूर्ण होऊच शकत नाही. त्यांनी मांडलेला बहुजन आणि अस्पृश्योद्धार हा विचार केवळ एका विशिष्ट वर्गासाठी नसून, तो संपूर्ण मानवजातीला विषमतेच्या जोखडातून मुक्त करणारा एक वैश्विक जाहीरनामा आहे.

भारतीय लोकशाही आणि सामाजिक समतेसाठी या विचारांचे योगदान अनन्यसाधारण आहे. डॉ. आंबेडकरांनी म्हटल्याप्रमाणे, राजकीय लोकशाही ही जोपर्यंत सामाजिक आणि आर्थिक लोकशाहीचा आधार घेत नाही, तोपर्यंत ती दीर्घकाळ टिकू शकणार नाही. आज आपण ज्या समता, स्वातंत्र्य आणि बंधुता या मूल्यांचा अभिमान बाळगतो, ती मूल्ये समाजात रुजवण्याचे काम या विचारधारेने केले आहे. भारतातील 'संसदीय लोकशाही' ही केवळ निवडणुकांपुरती मर्यादित न राहता ती जगण्याची पद्धत बनली, याचे मोठे श्रेय या महापुरुषांना जाते. त्यांनी समाजात संवैधानिक नैतिकता रुजवली, ज्यामुळे हजारो वर्षांपासून वंचित राहिलेल्या घटकांना आज सत्तेत, शिक्षणात आणि नोकऱ्यांमध्ये हक्काचे स्थान मिळाले आहे. केवळ कायदे करून समाज बदलत नाही, तर माणसाचे मन आणि बुद्धी परिवर्तन पावावी लागते, हा विचार या त्रयींनी सातत्याने मांडला. त्यामुळेच आजची भारतीय लोकशाही अधिक समावेशक आणि सशक्त होताना दिसत आहे.

भविष्यातील सामाजिक परिवर्तनासाठी या विचारधारेची आवश्यकता पूर्वीपेक्षा कितीतरी पतीने वाढली आहे. आजच्या जागतिकीकरणाच्या आणि माहिती तंत्रज्ञानाच्या युगातही जातीचे स्वरूप बदलले असले, तरी तिचा प्रभाव पूर्णपणे नष्ट झालेला नाही. आर्थिक विषमता, धार्मिक कट्टरता आणि लिंगभेद यांसारख्या आव्हानांशी लढण्यासाठी फुले, शाहू, आंबेडकरांचा वैज्ञानिक दृष्टिकोन आणि सत्यशोधक विचार हाच एकमेव मार्ग आहे. भविष्यातील भारत जर समताधिष्ठित बनवायचा असेल, तर केवळ भौतिक प्रगती उपयोगाची नाही, तर सामाजिक न्यायाचा विचार प्रत्येक नागरिकाच्या आचरणात येणे आवश्यक आहे. शिक्षण, आरोग्य आणि संधीची समानता या क्षेत्रांत अजूनही बराच प्रवास करायचा बाकी आहे. हा प्रवास यशस्वी करण्यासाठी या विचारधारेची मशाल हाती घेणे अनिवार्य आहे. समारोप करताना असे म्हणता येईल की, फुले, शाहू, आंबेडकरवादी विचार हा केवळ भूतकाळाचा इतिहास नसून तो उद्याच्या प्रगत, प्रज्ञावान आणि न्याय्य भारताचा भविष्यकाळ आहे. हा विचार जोपर्यंत प्रवाहित राहील, तोपर्यंत भारतीय लोकशाहीचे भविष्य सुरक्षित राहील.

संदर्भसूची :

- आंबेडकर, बी. आर. (२०१७), 'जातीव्यवस्थेचे निर्मूलन', महाराष्ट्र राज्य साहित्य आणि संस्कृती मंडळ, मुंबई.
- कीर धनंजय. (२०१४), 'महात्मा जोतिराव फुले: आमची समाजक्रांती', पॉप्युलर प्रकाशन, मुंबई.
- पवार, जयसिंगराव. (२००१), 'समाजक्रांतिकारक राजर्षी शाहू छत्रपती', मेहता पब्लिशिंग हाउस, कोल्हापूर.
- फडके, य. दि. (संपा.), (१९९१) 'महात्मा फुले समग्र वाङ्मय', महाराष्ट्र राज्य साहित्य आणि संस्कृती मंडळ, मुंबई.
- ओम्वेट, गेल., (२०११) 'अंडरस्टँडिंग कास्ट: फ्रॉम बुद्धा टू आंबेडकर अँड बियाँड', सेज पब्लिकेशन्स, नवी दिल्ली.